

UDC 94(477.7)

**REPORTING OF THE ZAPOROZHIAN INTELLIGENCE
ON THE DEPARTURE OF THE CRIMEAN KHAN SELIM-GIRAY III
TO ISTANBUL IN THE SPRING-SUMMER OF 1765**

Oleksandr Ponomariov

PhD (History)

Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv

24, Solomianska Str., Kyiv, 03110, Ukraine

mihalych1878@gmail.com

The article points out the importance of the work of the Zaporozhian intelligence, in particular the verification of the information obtained by the Cossacks. The role of Kosh's intelligence and intelligence network has been shown; methods of Cossack intelligence and a way of a transfer of the collected data have been described.

A retrospective of Russia's relations with Zaporizhia and Crimea, including Russia's offence on Zaporizhia, has been presented. An important role of Russia's consul in Crimea and especially the activity of Consul O. F. Nikiforov, whose presence has heightened tensions in the region, have been shown. The pretext and the real reasons for Nikiforov's deportation from Crimea in 1765 have been indicated. New sources concerning awareness of the Zaporozhian intelligence of this expulsion have been used. Attention was also drawn to the information about the possible transition of Zaporizhia from Russia to the Crimean Khanate during the rule of Peter III.

The connection between Russia's foreign policies on Crimea and Poland has been researched. The Crimean Khanate alongside the Ottoman Empire has not recognized the election of Russian protégé Stanislaw Poniatowski in 1764. Also, Bakhchisarai officials were deeply concerned during the delimitation of the Russian-Polish border in 1764–1766 because of their anticipation of the Russian occupation of Right-Bank Ukraine. These and other events have been examined as reasons for the worsening relations between Russia and the Crimean Khanate.

The reasons for the Crimean khan Selim-Giray's visit to Istanbul, including concerns about the condition of the Fortress of St. Elizabeth, have been indicated. The information collected by the Cossacks about the route of the Crimean khan, the number of his mail, and the purpose of the trip have been analyzed based on unpublished documents of the Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv. The manner of Selim-Giray's rule has been compared with the previous khan. The role of Zaporozhian scouts in obtaining valuable information about the construction of the Fortress of Yeni-Dunya by the Turks has been shown.

Keywords: Crimean Khan Selim-Giray, Fortress of St. Elizabeth, Yeni-Dunya Fortress, Kosh report, reports, sources, verification, Zaporozhian intelligence

**ДОНЕСЕННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ РОЗВІДКИ ПРО ВИЇЗД
КРИМСЬКОГО ХАНА СЕЛІМ-ГІРЕЯ ІІІ ДО СТАМБУЛА
НАВЕСНІ – ВЛІТКУ 1765 РОКУ**

О. М. Пономарьов

В основу цієї статті покладено події весни – літа 1765 р., коли кримський хан Селім-Гірей ІІІ¹ вирушив до Стамбула та перебував там на вимогу турецького султана

© 2021 O. Ponomariov; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Мустафи III². Відвідини ханом османської столиці й відповідно проблематика, пов'язана з цією подією, ще не актуалізовані у вітчизняній історіографії. Такі поїздки завжди мали вагомні підстави: заміна чинного хана, інавгурація нового хана та отримання владних інсигній, урочистості з нагоди сходження на престол нового султана, консультації в султанському Дивані щодо важливих зовнішньополітичних подій тощо. Мета цієї статті – з'ясувати на підставі виявлених нами джерел конкретно-історичні події весни – літа 1765 р., враховуючи міжнародне тло, а також вказати на взаємодію запорозької розвідки з їхніми агентами та офіційними представниками ханату, що своєю чергою має розкрити механізм здобуття та передавання розвідувальної інформації. Завдання полягає в тому, аби з'ясувати, що саме спонукало кримського хана вирушити до турецького султана, час і маршрут його подорожі, з'ясувати роль та місце запорозьких козаків в здобутті розвідувальної інформації.

Поїздка хана до Стамбула стала предметом пильної уваги запорозької розвідки, а документи, дотичні до цієї тематики, як і історії Кримського ханату загалом, переважно зібрані в Архіві Коша Нової Запорозької Січі [Архів Коша... 1994]. Треба зауважити, що документи зі слабо верифікованою³ чи зовсім неправдивою інформацією збивають історика, архівіста, джерелознавця на манівці, вводять в оману й пересічного читача. Видатний український джерелознавець М. Ковальський зазначав про необхідність критичного і систематичного підходу до джерел та інформації, що в них міститься [Ковальський 1993, 13]. Наразі ця проблема залишається актуальною, оскільки дедалі більше і більше нових джерел з історії Запорозької Січі вводиться до наукового обігу. Засновник французької школи “Анналів” Марк Блок порівнював джерело із живим свідком, зазначаючи водночас, що досліднику треба вміти поставити таке запитання, щоб джерело як свідок “заговорило” [Блок 1986, 38]. Аби воно “заговорило”, потрібно звірити його з іншими джерелами того часу, піддати критичному аналізу, усебічно розглянути, не впадаючи у спокусю швидкого використання джерела, якщо воно є дотичним до досліджуваної тематики.

Відомий дослідник січового архіву О. Рябінін-Скляревський зазначав, що Кіш відповідав на запитання, які отримував від генерал-губернатора з Кисва, від гетьмана з Глухова та від генерал-аншефа з Української лінії, “орієнтуючи всі три інстанції своїми інформаціями, щодо Криму (та Очакова й інших турецьких фортець. – О. П.)” [Рябінін-Скляревський 2000, 114]. Вчений наголошував, що Кіш обізнаний із ситуацією щодо відносин із сусідами більше, ніж усі три інстанції разом. “Навпаки, не Кош тут залежить від них, а вони просять інформації і блукають у темряві, бо безпосередні торговельні зносини, товмачі, ниті прикордонних стосунків всі в руках Коша” [Рябінін-Скляревський 2000, 114]. Головними приводами для козаків, аби відвідати Крим, були торгівля та вручення кореспонденції з Кисва, Глухова, Запорозької Січі ногайським та кримськотатарським високопосадовцям; це ж було і легендою для прикриття розвідницької діяльності [На варті... 2016, 306–307].

Розвідувальна й агентурна мережа Коша складалася з власне **запорозького козацтва, городових козаків та агентів**, які постійно мешкали на “ворожій” території. До числа **запорожців**, які їздили в Крим, Очаків та до ногайських сераскерів з листами, потрібно віднести військову старшину (кантаржії, товмачі, канцеляристи), яка була обізнана зі звичаями та етикетом тюрксько-ісламського світу; як правило, вони знали татарську чи османо-турецьку мови. Знайомі з реаліями сусідів козаки неодноразово навідувалися до Очакова та Кримського ханату як посланці. Перебуваючи у вказаних місцях, запорожці зазвичай проводили там кілька днів, очікуючи прийому й відповіді на привезену кореспонденцію, чого було достатньо, аби зібрати розвідувальну інформацію. Були серед запорожців і ті, хто “бавився купеческим промыслом”.

Купці з числа запорожців і городского козацтва, які мали торговельні зносини з Очаковом та Кримом, перебували в “тилу ворога” вже більш тривалий час (від кількох днів до кількох тижнів, а подекуди й місяців), що давало змогу більш скрупульозно збирати інформацію, звіряти її, порівнювати з іншими повідомленнями. Городове козацтво України-Гетьманщини, незважаючи на його віддаленість від січовиків, теж до певної міри було під юрисдикцією Коша: на Микитинській заставі мандрівникам, що прямували до Криму, виписували пашпорти; там же козаки діставали інформацію щодо епідеміологічної, військової та економічної ситуації в тюркському світі; після повернення з Криму вони звітувалися усно, насамперед у Коші.

Городове козацтво і січовики, які під прикриттям купецького промислу займалися розвідкою, мали відповідну **агентурну мережу**. До неї входили місцеві купці (турки, греки) та місцеве православне населення (греки, грузини, волохи), особи, які мали доступ до інформації, що постійно циркулювала навколо них (власники кав’ярень, караван-сараїв та місцеві священники), а також посполите тюркське населення, з яким козаки спілкувалися на базарах, у кав’ярнях тощо. Іншим, надзвичайно важливим, джерелом інформації були служителі (канцеляристи, товмачі) ханської канцелярії, очаківського та ногайських сераскерів, які мали доступ до першоджерел. Таких осіб було небагато, а найвідоміший з них – ханський перекладач Якуб-ага⁴.

Методи козацької розвідки, за словами сучасного дослідника Івана Синяка, ґрунтувалися на трьох принципах: “бачене на власні очі, розмови та підслуховування” [На варті... 2016, 307]. Варто додати, що чимало повідомлень запорожців склалися саме на підставі баченого (наприклад, куди прямувало татарське військо і де воно отаборилося). Більш ефективним було безпосереднє спілкування козаків-розвідників із завербованими агентами з числа осіб, утаємничених у військово-політичні плани і задуми; конфідентами, які часом мали доступ до важливої інформації; симпатиків із числа православного населення Криму, які повідомляли дані за першої-ліпшої нагоди. Підслуховування здійснювалося агентами й самими розвідниками на базарах, у кав’ярнях та в інших місцях скупчення людей.

Для здійснення розвідки російська державна машина у XVIII ст. використовувала такі методи, як підкуп, шантаж, переманювання на свій бік та навіть фізичне усунення. Городове козацтво і запорожці, незважаючи на те що вони були під юрисдикцією Петербурга, діяли інакше. У документах Архіву Коша ми не зустріли жодних згадок про те, що запорожці витратили на здобуття розвідувальної інформації будь-які кошти. Але зустрічалися згадки про те, що та чи інша особа в Криму та Очакові по знайомству повідомила посланцю з Січі таємні відомості, що свідчило про вміння розвідників-запорожців налагоджувати комунікацію з представниками тюрксько-ісламського світу.

Принагідно зазначимо, що верифікація здобутої інформації була для козаків одним з найважливіших питань, а прагнення до встановлення автентичної інформації було мотиваційним стрижнем, який спонукав Кіш до причинно-наслідкових дій. Адже дезінформація, навмисна чи ні, з боку південних сусідів могла призвести до неправильних дій запорожців, а то й до незворотних наслідків. Перед тим як направити до генерал-губернатора й гетьмана зібрані відомості, Кіш намагався поспілкуватися кількома джерелами, звіряв і перевіряв зібрані дані (зауважимо, що і в сучасній розвідці інформація вважається вірогідною, якщо вона здобута щонайменше з трьох різних джерел). Для забезпечення цінної інформації від втрати запорозькі розвідники не занотовували побачене й почуте, а вже прибувши в центр паланки чи Кіш, усно повідомляли здобуту інформацію, яка фіксувалася канцеляристами. Неодноразово перевірена й уточнена інформація була гарантією ухвалення керівництвом держави правильних рішень на найвищому рівні.

* * *

На перший погляд, 1765 р. був порівняно спокійним у відносинах між Російською імперією та Османською Портою, але існували проблеми, які тягнулися вже тривалий час, і через це відчувалась певна напруга. Передусім суперечності виникали через зведення на російському боці фортеці Св. Єлисавети, а на турецькому – укріплення паланкового типу Єні-Дун’я⁵. Більш напруженими були відносини Росії з Кримом, що позначалося і на відносинах Запорожжя з Кримським ханатом. Головним тут було бажання Росії змусити хана і його оточення тримати в Бахчисараї російського консула, якого кримська влада намагалася усіляко спекатись. Дисонанс у відносини поміж країнами вносило і “польське питання”: ані Порти, ані її васал Кримський ханат не визнавали легітимності обрання у вересні 1764 р. на польський престол Станіслава Понятовського, який правив під іменем короля Станіслава Августа. Австрія і Франція також зволікали з визнанням монарха, очікуючи побачити наслідки своєї політики в Османській імперії [Дипломатическая... 1878, 374]. Головним союзником цих європейських держав у цьому питанні був кримський хан, якому у квітні 1765 р. вдалося викликати невдоволення султана супроти Росії до такого ступеня, що Австрія, дізнавшись про це, запропонувала відновити дію Белградського договору 1739 р. [Смирнов 1889, 251–252; Носов 2004, 300]. Своєю чергою Пруссія і Росія прагнули зберегти Польщу як буферну державу, про яку прусський король Фрідріх II казав: “Польщу треба тримати в летаргії” [Зашкільняк, Крикун 2002, 231–232], а обрання Станіслава Понятовського королем, на його думку, мало б законсервувати слабкість Польщі [Носов 2004, 300]. Слід додати, що, з іншого боку, молдавський господар Григоріє III Гіка, як володар країни, яка була в певній залежності від Порти та Кримського ханату діяв при цьому в інтересах російської держави. Зокрема, він сприяв визнанню султанським урядом нового польського короля, а також прийняттю у Стамбулі нового дипломатичного представника Речі Посполитої [Хайдарлы 2003–2004, 293].

Одне з важливих питань європейської політики середини XVIII ст. – “польське питання” було вельми актуальним і для кримських татар, оскільки, як зазначав Якуб-ага (березень 1766 р.), “здешнее правительство (в Бахчисараї. – О. П.) весьма тревожится нынѣшным разграничением⁶, опасаясь, что России достанется вся Польская Украина. Чего для непрерывно требуют от меня рапортов о всѣх в Европѣ происхожденіях” [ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 4654, арк. 104]. Ці побоювання були небезпідставними, оскільки саме перед обранням Станіслава Августа на польський престол імператриця Катерина II, аби приспати пильність, розіслала декларацію до європейських дворів, у якій намагалася спростувати чутки щодо поділу Польщі і, зокрема, свою причетність до цього [Дейвіс 2008, 429–430].

1765 р. позначився невеликим, на перший погляд, дипломатичним скандалом у російсько-кримських відносинах. Саме в жовтні цього року стався прикрий інцидент з російським консулом у Бахчисараї О. Ф. Никифоровим, який усупереч законам шаріату намагався повернути свого служителя, наведеного татарами до ісламу. Це було зручним приводом позбутися недалекогоглядного і неполіткоректного консула, який за правління Крим-Гірея на засіданні Дивану мав необережність першим зробити заяву, аби хан не втручався в польські справи. Вже за наступного хана, Селім-Гірея, О. Ф. Никифорова було вислано, а поведінка дипломата дала підставу твердити, що вибір консула виявився невдалим [Соловьєв 1965, 401]. Зважаючи на ускладнення міжнародної обстановки та недостатню фахову підготовку дипломата, така висилка була закономірною [Андрєєва 2011, 178]. Однак, на нашу думку, причиною стала загальна діяльність О. Ф. Никифорова на посаді консула, яка збільшувала вплив офіційного Петербурга в Криму, чого ханський уряд стерпіти не міг. 3 березня 1765 р. серед запорожців ширилися чутки про висилання російського

консула з Криму, доля якого, як виявляється, була вирішена ще навесні⁷. Незважаючи на провальну місію, дипломата не було покарано, а навпаки, у листопаді 1765 р. його підвищено до чину надвірного радника й одночасно призначено до Експедиції з іноземних справ при київському генерал-губернаторові [ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 4654, арк. 55]. Це вказує на те, що Росія за будь яку ціну прагнула встановити офіційні дипломатичні зносини з Кримом, відповідно маючи там свою розвідувальну мережу, що координувалася б консулом, який би мав змогу безпосередньо спілкуватися з ханом та його оточенням.

На перший погляд, висилання О. Ф. Никифорова з Бахчисарая, яке, очевидно, відбулося в березні 1765 р., ще до схвалення офіційним Стамбулом (тобто до відвідин турецької столиці Селім-Гіреєм), ніяк не пов'язано з метою поїздки хана до Стамбула. Однак російського консула було вислано остаточно в жовтні 1765 р., тобто коли хан вже повернувся до Бахчисарая і міг втілювати отримані в Стамбулі настанови в життя.

Незважаючи на те що російська адміністрація продовжувала невпинний наступ на Вольності Війська Запорозького Низового, запорозькі козаки і далі служили російській короні. Росія, звівши 1754 р. фортецю Св. Єлисавети, поступово розширювала територію навколо неї, насуваючись у такий спосіб на Запорожжя. У 1764 р. з утворенням Новоросії, а в 1765 р. після скасування інституту гетьманства і з появою 2-ї Малоросійської колегії запорожці виявилися затиснутими в лещата нових державних інституцій. Крім цього, для розселення новосербських полків у запорожців відбиралося дедалі більше земель, а територія навколо Св. Єлисавети стала Єлисаветградською провінцією. У часи правління Катерини II проблема наявності Війська Запорозького на шляху Росії до Чорного моря була вкотре актуалізована царською владою, і лише війна 1768–1774 рр. загальмувала ліквідацію Запорозької Січі. Петербургу були ще потрібні вправні вояки, які вірили в милість єдиновірного монарха. Однак імперський наступ, подекуди прихований, на Вольності Війська Запорозького Низового тривав, починаючи з правління Єлисавети I, продовжившись із перших років правління Катерини II [Петро Калнишевський... 2009, 71–101; Пономарьов 2018b, 171–195].

Окрім охорони кордону з Кримським ханатом, який січовики ретельно пильнували, вони мали з ним жваві торговельно-економічні зв'язки. Небезпека з боку ханату для Запорозької Січі, звісно, існувала, але здебільшого гіпотетично, адже з 1739-го до 1768 р. жодних воєнних дій поміж сусідами не велось. Проблеми у відносинах зводились до прикордонних непорозумінь на кшталт викрадення худоби чи нападу на чумакив. Хоча в геополітичних планах Бахчисарая в разі війни територія Війська Запорозького ставала ласим шматком. Ба більше, навіть у мирний час, за словами ханського товмача Якуба-аги, імператор Петро III був готовий віддати Запорожжя під юрисдицію Криму, а “земля вся, которою запорожци владеют уже обещана была чрез прусского короля хану к присовокуплению до Криму”, і лише усунення імператора і сходження на престол Катерини II завадило цьому [ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 3996, арк. 2]. Іншого разу Якуб-ага запевняв запорожців у сприятливій для них зміні монарха: “...щасливи-де ваше Войско и все сегобочние поселения, что в России известная перемена сделалась, а как би-де так не переменялось, то б-де государь бывший запорожане и все сегобочние землѣ (Нову Сербію. – О. П.) хану кримскому жаловали, а запорожци б-де за Кубань переведенни б били, и уже-де и обещал” [ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 120, арк. 157 зв.; Андриевский 1886, 393].

Поступове просування Росії на південь, її наступ на Запорожжя, а отже, опосередковано й на Крим, а також поява певної напруги у відносинах із Петербургом не залишалися поза увагою офіційного Стамбула. Навесні 1765 р. кримського хана

Селім-Гірея за наказом Порти було викликано до Стамбула, про що свідчить з посиланням на турецькі джерела В. Д. Смирнов, а саме що хан перебував на берегах Босфору в мухаремі 1179 = червні-липні 1765 р. [Смирнов 1889, 251]. Пруський посол у Стамбулі К. А. Рексін повідомляв свого монарха, що султан наказав Селім-Гірею прибути до турецької столиці з метою отримання відомостей щодо фортеці Св. Єлисавети; одночасно було наказано з'явитись п'ятьом турецьким пашам, очевидно, з пашаликів на території Дунайських князівств [Дипломатическая... 1878, 374]. Така потужна нарада свідчила про стурбованість офіційного Стамбула просуванням Росії на південь та зміцненням там її позицій. Окрім того, В. Д. Смирнов вказував на причинно-наслідковий зв'язок відвідин Селім-Гіреєм Стамбулу з "польським питанням"⁸. Однак, найімовірніше, на засіданні султанського Дивану у присутності кримського хана і воєначальників було порушено цілу низку питань.

Запорозька розвідка "вела" Селім-Гірея від початку його бахчисарайських зборів, повідомлення про необхідність прибуття до Стамбула і аж до відправлення хана з Очакова морем до султана. Почалося все з того, що приблизно на початку травня до Бахчисарая із султанським фірманом (яким хана викликали до Стамбула) прибув "нарочний капъчей-баша" і наприкінці травня того ж року хан "с необшырною асистенциею" вирушив на вимогу султана до столиці Порти [ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 186, арк. 30]. Про таку практику султанів викликати кримських ханів до себе стверджує такий авторитетний автор, як Ф. К. Пейсонель⁹. Зазвичай ханський ескорт складався з невеликого війська, яке не мало б викликати підозр у сусідів щодо недобрих намірів. Відповідно при цьому хан послуговувався невеликим почтом, який складався з особистої гвардії "капикулу"¹⁰. Відомості щодо того, що хан вирушив "с необшырною асистенциею", є, на нашу думку, цілком верифікованими, але, за повідомленням В. Д. Смирнова, цього разу Селім-Гірей прибув до Стамбула з двома синами та численним (!) почтом, який складався з ширинських мурз [Смирнов 1889, 251]. На нашу думку, варто довіряти саме численним запорозьким донесенням, а не В. Д. Смирнову, оскільки хоча він і ґрунтується на османському джерелі, проте воно становить одиничну згадку про кількість кримськотатарського посольства до Стамбула.

Будь-яке пересування татар та ногайців причорноморськими степами не залишалося поза увагою запорожців, які пильнували мир і спокій у прикордонному регіоні. Першим з відомих нам донесень про виїзд Селім-Гірея було донесення запорозького старшини Михайла Уса, який, повернувшись із Криму наприкінці травня, дуже стисло повідомив про хана, "что он с Крима виехал с намърением слѣдовать в Царград, якобы по указу Порты Турецкой, но неизвестно по каким обстоятельствам, будто остановился и ныне пребывает, и вдаль быть имеет в Каушанах" [ЦДІАК України, ф. 246, оп. 1, спр. 23, арк. 17 зв.].

У Коші, зважаючи на важливість здобутої інформації, ордером (від 7 червня 1765 р.) бугогардівському полковнику Якову Біді негайно повідомлялося, що кримський хан вирушив із Криму і "следовал, якобы, по указу Порты в Царе-Град" [ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 186, арк. 6]. Однак через те, що хан затримався в Каушанах, бугогардівці мали розвідати потенційну небезпеку від такого перебування, дізнавшись "подленно ль хан кримской находится в Каушанах и сколько при нем войск есть, и с каким намерением туда вишел и пребывает, и долго ли там будет проживать" [ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 186, арк. 6–6 зв.]. Бугогардівська паланка була територіально найближчою до Каушан, а тому бугогардівці ідеально підходили для таких відряджень. У повторному ордері Коша (від 14 червня 1765 р.) бугогардівському полковнику вже більш конкретно наказувалося, що по отриманні цього ордеру "зараз з отправленным от Коша старшиною в Каушани к ханъ кримскому с писмами повелевается вам отправит своего писара (Івана Золотарьова. – *О. П.*) и двох... исправних и доброконних козаков, между коими один бил

би знающий турецкой язык. Тот же писар ваш, как в следовании туда по тракту между ордами, так и в Кавушанах о тамошних поведениях и о ханском и о татарской предприятиях, под самопрстойнѣйшим и скритим образом, самоприлѣжнѣйше старатся долженствует вместе с оним старшиною верно проведат, и что проведанно будет за поворотом с обстоятельством чрез того ж старшину прислат в Кош репорт” [ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 186, арк. 27–27 зв.]. Розлога цитата показує “кухню” розвідницької справи, коли “под самопрстойнѣйшим и скритим образом” козаки мали дізнатися про стан речей у Каушанах. Крім того, у листі була доволі красномовна маргіналія на полях: “На то ж от Коша к хану писма ответов просить и поступать там крайне обходительно и учтиво” [ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 186, арк. 6–6 зв.]. Відправлення козаків до Каушан було лише приводом, а справжня причина полягала в негайному розвідуванні намірів Селім-Гірея. Змістове наповнення листів до хана і сераскерів, які відправлялися в таких випадках, уявити неважко, адже поміж козаками і підданими хана завжди існували невирішені питання.

Літня резиденція кримських ханів, а фактично друга столиця ханату – Каушани – була зручним місцем для отаборення кримськотатарських та ногайських військ. Звідти можна було здійснювати блискавичні рейди на суміжні держави: Молдову, Польщу, Запорозьку Січ та, звісно, на Російську імперію, яка впритул наблизилась до володінь кримських ханів, загрожуючи їхньому існуванню.

Тримав руку на пульсі й кошовий запорозьких козаків П. Калнишевський, незважаючи на те що він навесні – влітку 1765 р. перебував у Петербурзі з метою захисту Вольностей Війська Запорозького Низового. Зокрема, у таємному листі від 31 травня він писав військовому судді і наказному кошовому П. Головатому, що про пересування кримського хана йому стало відомо з петербурзької преси. “Здесь в газетах пишут, что хан крымский чрез капичѣя-башу позван султаном в Царь-Град по какому дѣлу, а по якому неизвѣстно” [ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 175, арк. 122]. Офіційна і найстаріша газета Росії “Санкт-Петербургские ведомости” була доволі інформативним виданням і навесні – влітку 1765 р. вмішувала матеріали і щодо Кримського ханату¹¹. У зв’язку з викликом хана до Стамбула кошовий наказував дізнатися, “поехал ли хан, и как давно, и для чего, а если не ехал, то как отговорился” [ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 175, арк. 122].

Таке уточнення було невинуватим, адже попередній хан Крим-Гірей свого часу виявляв крутий норов та непослух щодо султана. На спроби падишаха примусити Крим-Гірея залишити Каушани й зайнятися справами ханату безпосередньо в Бахчисараї восени 1758 р. хан нібито зухвало відповів султану Мустафі III, про що Кошу повідомляли таємні агенти з Очакова. “Турецкой султан к новому хану писал, для чего он в свое ханское место не едет, на что он к нему султану ответствовал, дабы он ему понуждения в том не чинил, а ведал бы едино свой султанский престол” [ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 78, арк. 2 зв.].

Пізніше, восени 1762 р., Крим-Гірей також ігнорував неодноразові заклики прибути до Стамбула, натомість відправляв свого посланця, якому в османській столиці було висунуто ультиматум: “...чтоб по всем Крыму его (Крим-Гірея. – О. П.) за хана не почитали и не слушались ни в чем и в Крым би его не пущено” [ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 121, арк. 83 зв.], однак згодом султан змінив думку і за неприїзд хана до Стамбула було страчено посланця. Водночас до кримського хана був відправлений султанський чауш із настановами, у яких ішлося, “что когда-де своих злоумышлений без позволения затеял хан и самовольно намѣренный не прекратит и по высоким царским (султанським. – О. П.) повелениям самоохотно в Константинополь не поедет, то и в Крым не пустит... а на мѣсто его... калга-султан опредѣлен” [ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 121, арк. 83 зв.].

Натомість Селім-Гірей характеризувався сучасниками як цілком покірний і слухняний хан щодо Стамбула, з одного боку, та неспроможний проводити чіткий курс у внутрішній політиці – з другого. Зокрема, згадуваний Якуб-ага писав, що той “без Порты доброго и худого ничего здѣлать не может”, додаючи при цьому, що хан “и своими областми управлять не умѣет, а особливо едисанских татаров вовся в строгости содержать не может” [ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 4654, арк. 103 зв., 104]. Пізніше кримські татари згадували про Селім-Гірея як “про хоробру людину, водночас дорікаючи йому за бездіяльність та нерішучість” у питанні щодо оборони Криму супроти російської агресії [Гайворонский 2003, 87].

Отже, судячи з листування П. Калнишевського і П. Головатого, Кіш був готовий до будь-якого розвитку подій, зокрема і якби Селім-Гірей не вирушив до Стамбула, а почав би збирати в Каушанах військо, чого запорозька розвідка на той час не спостерігала. Про це повідомляли отаман Рогівського куреня Іван Прохода¹² та запорозький старшина Йосип Чорний, який “о собрани[и] кримского войска нигде не слыхал и не видѣл” [ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 186, арк. 24 зв.].

Внаслідок секретного листа П. Калнишевського (від 31 травня) з Коша було надіслано ордер у Бугогардівську паланку (отриманий 19 червня), а вже 25 числа того ж місяця бугогардівський полковник Яків Біда повідомляв про те, що на розвідку до Каушан було відправлено військового кантаржія Костянтина Іванова (в рапорті Коша П. О. Рум’янцеву він фігурує як товмач. – *О. П.*) разом з писарем Бугогардівської паланки Іваном Золотарьовим та трьома козаками, які повідомили, що “по взятим [сведениям] от султана Едисанской орды [Адыл-Гирея] Селим-Гирея-хана в Каушанах не имеется, а отправился в Царь-Град” [ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 186, арк. 39].

Однак ще до рапорту бугогардівського полковника Якова Біди (від 25 червня) в січовій канцелярії знали про від’їзд Селім-Гірея до Стамбула, бо запорозький старшина Йосип Чорний, який повернувся з Бахчисарая, засвідчив у Коші (13 червня), що “хан невмнозѣ поехал в Царь-Град, и находился в Каушанах мало, а ныне с Каушан поехал судом в Царь-Град и он ли возвратится, или другой будет, не знает” [ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 186, арк. 16–16 зв.].

Варто звернути увагу на цей нюанс: “поехал судом в Царь-Град”, оскільки в інших донесеннях ішлося про шлях хана до Стамбула суходолом. З відомостей, здобутих Костянтином Івановим, випливало, що “хан крымской в самом исходѣ прошлого мая поехал в Царыград сухопутно” [ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 186, арк. 30].

Проте, на нашу думку, обидва повідомлення є правдивими. Вирушивши з Бахчисарая до Каушан кіньми, Селім-Гірей далі до Очакова добирався також суходолом, а потім уже морем. Маючи можливість відплисти до Стамбула з кримського Гезльова, Селім-Гірей, однак, не скористався такою нагодою, а вирушив до Каушан. Отже хану перед поїздкою до Стамбула конче потрібна була зустріч з едисанським сераскером Адил-Гіреєм, який, очевидно, мав прикривати підходи до Кримського ханату на час відсутності хана, або ж хан мав обмінятися інформацією зі своїми викопосадовцями, яка не могла бути викладена в листах. Тим більше що едисанські ногайці завдяки своїй пасіонарності були рушійною силою заколоту 1758 р., відлуння якого було чути й кілька років по тому. Та й пізніше вони не відзначалися спокійним норовом – Селім-Гірей, як вказувалося вище, їх “вовся в строгости содержать не может” [ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 4654, арк. 104].

Більш конкретну інформацію щодо подальшої долі хана роздобув козак Шкуринського куреня Василь Бурхановський, який 8 липня, повернувшись із Криму, повідомив, що “о переменѣ ж де его другим в Криму не сумневаются” (тобто політичні еліти ханату були впевнені в поверненні Селім-Гірея в якості чинного хана), оскільки ханський казнадар, який повернувся раніше від хана зі Стамбула, оголосив, “что нынешного хана турецкой султан многомилостиво, по обикновению

тамошньому, прийняв и дарил, и в Крым скоро возвратит” [ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 186, арк. 20 зв.]. На думку бахчисарайських товмачів, з якими спілкувався Бурхановський, Селім-Гірея було викликано до Стамбула “якоби для того, будто султан турецької хотел видѣть, будет ли в нем безотмовочно по султанскому зазиву благопослушенство, и не окажет ли такой противности, как прежний хан” Крим-Гірея [ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 186, арк. 20 зв. – 21].

Тим часом Крим-Гірея у своєму засланні не сидів склавши руки, а готувався повернути собі ханський престол, закликаючи оточення султана до війни з Росією. Лише усунення в березні 1765 р. від влади візира Мустафи-Багіра та його прибічників послабило позиції прихильників війни та відтермінувало повернення Крим-Гірея до Бахчисарая [Носов 2004, 300, 303]. Треба зазначити, що рішення щодо необхідності приїзду Селім-Гірея до Стамбула було ухвалено ще напередодні зміщення візира Мустафи-Багіра, що вказувало на значну роль кримських ханів у втіленні зовнішньої політики Османської імперії загалом [Дипломатическая... 1878, 374].

Варто зауважити, що вищезазначене обґрунтування причини поїздки Селім-Гірея, на перший погляд, давалося доволі прийнятним. Але ця теза не витримує критики, тому що справжнє “благопослушенство” виявляється саме на відстані, а не поряд із сюзереном. Зважаючи на щораз вищу напругу у відносинах між Росією і Туреччиною, до підстав для зустрічі султана і хана можна віднести: перемовини щодо загрози Кримському ханату і турецьким фортецям Причорномор’я з боку фортеці Св. Єлисавети; розмірковування про пояснення Порти щодо будівництва фортеці Єні-Дунья; обговорення ситуації з російським консулом О. Ф. Никифоровим, якого планувалося остаточно вислати з Криму; “польське питання” тощо. На нашу думку, будівництво Єні-Дуньї, яке розпочалося навесні 1765 р., було не чим іншим, як відповіддю Стамбула на щораз більшу військову присутність Росії на Півдні України. Про це зазначав ще А. О. Скальковський у своїй ювілейній промові, говорячи про страх турків перед новосербськими шанцями та фортецею Св. Єлисавети¹³, будівництво якої було предметом дипломатичних суперечок між Росією та Кримським ханатом і Портою [Пономарьов 2017, 198; 2018а, 203–211].

Крім того, відповідно до розвідувальних даних, Селім-Гірея мав бути готовим напасти на Нову Сербію. Зокрема, у рапорті компанійського сотника осавула Івана Борозни від 20 серпня 1765 р. йшлося про те, “что турецькой султан кримского хана призывает к себе в Цариград, якобы, для согласия, что естли он похочет с кримскою ардою учинить на здешние новороссийские (новосербські. – О. П.) поселения нападение, то он же по-прежнему и ханом будет, к чему и турецькое войско вспоможение того в готовности состоят” [ЦДІАК України, ф. 246, оп. 1, спр. 25, арк. 8]. Очевидно, хан погодився на такі умови з боку султана, однак спроба напасти на Нову Сербію, причому доволі невдала, була здійснена за другого правління Крим-Гірея у січні 1769 р.

Порта могла відкликати хана, замінивши його іншим, при цьому стратити в разі вчинку, що надто розлютив султана, або відправити в почесне заслання туди “где фамилии ханские пребывают”, тобто до Румелії чи на о. Родос. Крім того заміна чинного кримського правителя означала не що інше, як зміну зовнішньополітичного курсу Порти. Зокрема, надто войовничого Крим-Гірея в жовтні 1764 р. було замінено на більш слухняного Селім-Гірея, а коли настав час активних дій проти Росії (вересень 1768 р.), тоді Крим-Гірея було повернуто на ханський престол, що зайвий раз доводить про впливовість його прихильників і покровителів¹⁴.

Якщо систематизувати повідомлення запорозької розвідки у хронологічному порядку, вони матимуть такий вигляд: донесення запорозьких старшин Михайла Уса (не пізніше 31 травня) та Йосипа Чорного (від 13 червня), бугогардівського полковника Якова Біди (від 25 червня), рапорт Коша, складений на підставі інформації

кантаржія Костянтина Іванова (від 30 червня), донесення козака Шкуринського куреня Василя Бурхановського (від 8 липня), компанійського сотника осавула Івана Борозни (від 20 серпня) стосувалися здебільшого мети поїздки Селім-Гірея до Стамбула, його маршруту тощо. Інформація, вміщена в “Санкт-Петербурзьких ведомостях”, мала загальний характер, тому до уваги її не беремо.

Однак лише донесення кантаржія Костянтина Іванова, крім інформації про Селім-Гірея, містило дані щодо будівництва фортеці Єні-Дунья. Донесення було усним, зважаючи на його виняткову секретність, що впливає з рапорту полковника Якова Біди до Коша, який зазначав військовому судді Павлу Головатому, що “оной кантаржѣй словесно в обстоятелствѣ обо всем том (що розвідано. – *О. П.*) вашему высокоородию донестъ имеет” [ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 186, арк. 39 зв.].

Отже, як ми переконалися, проблема верифікації інформації, що міститься в документах Архіву Коша, є доволі актуальною. Зокрема, запорожці-розвідники не мали ближчого джерела надходження інформації, ніж бахчисарайські товмачі, про що свідчило донесення козака Шкуринського куреня Василя Бурхановського. Однак розвідник, який передавав лише інтерпретацію події за інформацією вказаних товмачів, вчиняв правильно, оскільки справжній аналіз обстановки робився вже в Коші та Києві, Глухові, Петербурзі. Решта розвідників діставали інформацію вже не з перших рук, однак подані до Коша розвідувальні дані загалом не суперечили одне одному.

Цінна інформація кантаржія Костянтина Іванова (як про зведення фортеці Єні-Дунья, так і про виїзд кримського хана Селім-Гірея до Стамбула), незважаючи на те що вона була здобута в Каушанах, очевидно, від оточення єдисанського сераскера, яке своєю чергою дізналось про це від очаківських греків та турецьких моряків, була введена А.О. Скальковським до наукового обігу і в такий спосіб збагатила джерельну базу для подальших досліджень історії Півдня України.

Висновки

1. З'ясовано, що в травні 1765 р. кримський хан Селім-Гірей вирушив на вимогу султана до Стамбула в супроводі невеликого почту.
2. Встановлено мету відвідин Селім-Гіреем Стамбула: пояснення султана ситуації навколо фортеці Св. Єлисавети, остаточне вирішення питання щодо російського консула О. Ф. Никифорова, обговорення міжнародного становища, з яким було пов'язане “польське питання”.
3. Подорож кримського хана Селім-Гірея до Стамбула і назад тривала від кінця травня до кінця серпня 1765 р., пролягаючи за маршрутом: Бахчисарай – Каушани – Очаків – Стамбул. Причому перша частина подорожі пролягала суходолом, а друга – морем.
4. Показано роль та місце запорозьких козаків у здобутті з різних джерел цінної розвідувальної інформації, вміння перевіряти її, піддаючи всебічному аналізу.
5. Використані у статті документи свідчать про високий ступінь верифікації донесень запорожців Коша до вищих інстанцій, незважаючи на те що інформація була здобута не з перших рук.

¹ Кримський хан Селім-Гірей III (далі – Селім-Гірей) правив ханатом двічі (в 1764–1767 рр. та 1770–1771 рр.). Перше правління Селім-Гірея тривало два роки і вісім місяців – із жовтня-листопада 1764 р. до березня-квітня 1767 р. [Халим Гирав-султан 2008, 158–159]. За цей час тиск російської військово-бюрократичної державної машини на Крим був не таким відчутним як під час його другого правління в 1770–1771 рр.

² Турецький султан Мустафа III правив країною тривалий час – із жовтня 1757 р. до січня 1774 р. Він вирізнявся енергійністю і далекоглядністю, свідомо уникав війни з Росією,

реально оцінюючи військову потугу обох держав. Незважаючи на спроби модернізації Порти, при ньому продовжувався загальний занепад імперії.

³ Верифікація (від латин. *verificatio* – підтвердження; *verus* – істинний; *facio* – роблю) – доказ того, що факт чи твердження є істинними. Тут під верифікацією розуміємо суто істинність інформації документа.

⁴ Якуб-ага згодом був начальником митниці в м-ку Балті, “дубосарським гетьманом”, входячи в найближче коло ханського оточення. За своє шпигування Якуб-ага отримувал від російського резидента в Бахчисараї 900 крб щорічної платні. Після захоплення Криму в 1770 р. він офіційно перейшов на службу російській короні, ставши відомим в історіографії як Яків Рудзевич [Журнал 1887, 482; Грибовський 2017, 65–75; Цибульник... 2011, 212–213].

⁵ Детальніше про зведення фортеці Св. Єлисавети та міжнародний резонанс навколо цього, а також про першу згадку запорозької розвідки щодо будівництва фортеці Єні-Дунья див.: [Пономарьов 2017, 193–208; 2018а, 203–211; 2018б, 171–195].

⁶ Мається на увазі делімітація російсько-польського кордону в 1764–1766 рр. Детальніше про це див.: [Носов 2004, 226–235].

⁷ Військовий суддя Павло Головатий у листі до кошового отамана Петра Калнишевського від 22 березня 1765 р. писав: “Консул с Крыму совсем в Россию едет, и уже в Камяне прибыл, слышно, что ханом вислан, а по каким обстоятельствам верно дознатца еще не можно” [ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 175, арк. 56 зв.].

⁸ “Эта поездка (Селім-Гірея. – О. П.) совпадает с моментом наибольших дипломатических затруднений, в которые была поставлена Порта вопросом об избрании в польские короли Станислава Понятовского, будучи со всех сторон подстрекаема к детальному вмешательству в запутанные международные отношения, созданные этим вопросом” [Смирнов 1889, 251].

⁹ “Хан татарский призывается иногда в Константинополь для совещания с великим повелителем о важных делах. Он принимается там как царь: визирь и все придворные вельможи идут ему навстречу за город, в который он совершает торжественный въезд, сопровождаемый всем оттоманским двором. Он садится и пьет кофе с великим повелителем, он носит плюмаж подобно султану и принимает подношения отряда янычар” [Пейсонель 2013, 26].

¹⁰ Капикулу – служила аристократія Кримського ханату, створена за часів кримського хана Сахіб-Гірея I, яка спочатку складалася зі стрільців з рушниць (піхота) та кінноти. Поступово капикулу через свій високий соціальний статус стали складатися лише з вершників, утворюючи особисту гвардію хана. Поряд з військовими функціями капикулу входили до найближчого оточення хана і кримських султанів, будучи при цьому чиновниками, за що отримували землі та платню. Іноді капикулу могли входити до складу різних політичних течій, навіть опозиційних хану [Шейхумеров 2019, 32, 35].

¹¹ “Санкт-Петербургские ведомости” в №№ 43 від 31 травня, 48 від 17 червня, 52 від 1 липня, 57 від 19 липня, 61 від 2 серпня, 65 від 16 серпня 1765 р. вміщували відомості про ситуацію в Кримському ханаті. Очевидно, Петро Калнишевський довідався про від’їзд Селім-Гірея до Стамбула вже 31 травня, коли сам писав листа Павлу Головатому.

¹² Отаман Рогівського куреня Іван Прохода, який був у 1764–1765 рр. у Бахчисараї, повідомляв: “В проезд же его в Бахчисарай и обратно, помеж аулами, нигде опасности не видѣл и не слышно; и, чтоб где земля рушенна была не видѣл, и тѣ аули каждой, один от другого не вдаль, и кибѣтка с кибѣткою вкупе состоит”. Це свідчило, з одного боку, про відсутність епідемії, а з другого – про те, що велика чисельність військ цією територією останнім часом не пересувалася: “чтоб где земля рушенна была не видѣл” [ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 186, арк. 16 зв., 24].

¹³ “Основание замка в Хаджибее очень не древнее и было последствием страха, который возбудило в Порте основание крепости Св. Елизаветы и 40-ка или более ново-сербских шанцев, по всей турецко-польской границе” [Скальковский 1844].

¹⁴ “В бытность мою в Бахчисарае, – писав поручик Климовський про події січня 1766 р., – молдавского господара поверенный в делах Николай приходил ко мне в квартиру и открывался чрез моего толмача, что они опасаются, чтоб прежний хан (Крим-Гірей. – О. П.) не возвратился в Крым, ибо не взирая, что он в ссылку сослан, многие из знатнейший турков о возвращении его стараются” [Журнал... 1887, 483].

ЛІТЕРАТУРА

- Андреева С. С.* Журнал подорожі до Криму консула Олександра Нікіфорова 1763 р. як джерело до вивчення історії Нової Запорозької Січі // *Гуманітарний журнал*, 2011, № 3–4.
- Андрієвський А. А.* **Материалы для истории южнорусского края XVIII столетия (1715–1778), извлеченные из старых дел Киевского губернского архива.** Одесса, 1886.
- Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ. 1713–1776** / Упорядники Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко. Видання друге, доповнене і виправлене. Київ, 1994.
- Блок М.* **Апология истории.** Москва, 1986.
- Гайворонский А.* **Созвездие Гераев. Краткие биографии крымских ханов.** Симферополь, 2003.
- Грибовский В. В.* Яков Рудзевич на службе Крымскому ханству // **Средневековые тюрко-татарские государства**, 2017, № 9.
- Дейвіс Н.* **Боже ігрище. Історія Польщі.** Київ, 2008.
- Дипломатическая переписка прусских посланников при русском дворе // **Сборник Императорского Русского исторического общества**. Т. 22. Санкт-Петербург, 1878.
- Журнал находящегося при Киевской губернской канцелярии для посылок в чужие края поручика Климовского, держанный во время посылки его в Крым к хану Селим-Гирею // **Сборник Императорского Русского исторического общества**. Т. 57. Санкт-Петербург, 1887.
- Зашикільняк Л., Крикун М.* **Історія Польщі.** Львів, 2002.
- Ковальський М.* Проблеми джерелознавства історії українського козацтва // **Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина**. Вип. 1. Київ, 1993.
- На варті Батьківщини: безпековий вимір українського державотворення другої третини XVIII ст.** / Редакційна група: Ю. В. Бондар (спец. ред.), І. М. Мищак (наук. ред.). Київ, 2016.
- Носов Б. В.* **Установление русского господства в Речи Посполитой. 1756–1768.** Москва, 2004.
- Пейсонель Ш.-К.* Записка о состоянии гражданском, политическом и военном Малой Татарии // *Пейсонель Ш.-К. Записка о Малой Татарии* / Пер. с фр. В. Х. Лотошниковой; вступ. ст., прим. и ком. В. В. Грибовского. Изд. 2-е: испр. и доп. Киев, 2013.
- Петро Калнишевський та його доба. Документи та матеріали** / Упорядники Грибовський В. В. (головний упорядник), Мільчев В. І., Синяк І. Л. Київ, 2009.
- Пономарьов О. М.* Від першої публікації – до археографічного відтворення рапорту Коша Нової Запорозької Січі генерал-губернатору Малоросії, президенту Малоросійської колегії, графу П. О. Рум'янцеву (1765 р.) // **Архіви України**, 2017, № 3–4.
- Пономарьов О. М.* До історії будівництва фортеці Святої Єлисавети // **Архіви України**, 2018а, № 2–3.
- Пономарьов О. М.* Документи щодо обстоювання Кошем території Вольностей Війська Запорозького у 1763–1765 роках // **Архіви України**, 2018b, № 5–6.
- Рябінін-Скляревський Ол.* Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття // *Малинова Н. Л., Сапожников И. Г. А. А. Рябинин-Скляревский: материалы к биографии.* Одесса – Киев, 2000.
- Скальковский А.* Новый документ для истории Одессы // **Одесский вестник**. 23 августа. 1844.
- Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII ст. // **Записки императорского Одесского общества истории и древностей**. Т. 15. Отд. I. Одесса, 1889.
- Соловьёв С. М.* **История России с древнейших времен.** Кн. XII. Т. 24. Москва, 1965.
- Хайдарлы Д. И.* Молдавия и Крымское ханство (1718–1774 гг.) // **Stratum plus**, 2003–2004, № 6.
- Халим Гирай-султан.* **Розовый куст ханов, или История Крыма** / Под общей ред. Н. С. Сейтягьяева. Симферополь, 2008.
- Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України).** Ф. 59 “Київська губерньска канцелярія, м. Київ”, оп. 1, спр. 3996 “Дело о попытках крымского хана Крым-Гирея заключить союз с Запорожским Войском”, серпень 1762 р. – березень 1764 р., 17 арк.

ЦДІАК України. Ф. 59 “Київська губернська канцелярія, м. Київ”, оп. 1, спр. 4654 “Доклады и реляции киевского генерал-губернатора Глебова и Воейкова, обер-коменданта Ельчанинова, советника Веселицкого и др. о подготовке Турции к войне против России, о перекочёвке татар из Кубанской степи на р. Днепр, о столкновении татар с запорожскими казаками и др.”, вересень 1765 р. – серпень 1766 р., 108 арк.

ЦДІАК України. Ф. 229 “Архів Коша Нової Запорозької Січі”, оп. 1, спр. 78 “О секретам Коша Запорожского”, 4 січня 1759 р. – 4 липня 1760 р., 219 арк.

ЦДІАК України. Ф. 229 “Архів Коша Нової Запорозької Січі”, оп. 1, спр. 120 “По секретам Коша Запорожского”, 5 липня – 8 серпня 1762 р., 202 арк.

ЦДІАК України. Ф. 229 “Архів Коша Нової Запорозької Січі”, оп. 1, спр. 121 “По секретам Войска Запорожского”, 25 серпня – 29 грудня 1762 р., 90 арк.

ЦДІАК України. Ф. 229 “Архів Коша Нової Запорозької Січі”, оп. 1, спр. 175 “Третья депутация к двору ея императорского величества о землях запорожских”, 28 липня 1764 р. – 19 листопада 1766 р., 294 арк.

ЦДІАК України. Ф. 229 “Архів Коша Нової Запорозької Січі”, оп. 1, спр. 186 “О чуме, появившейся в Крыму и других пограничных с Запорожьем местах”, 28 травня – листопад 1765 р., 143 арк.

ЦДІАК України. Ф. 246 “Військово-похідна канцелярія генерал-фельдмаршала П. О. Рум’янцева”, оп. 1, спр. 23 “Рапорти генералів, командирів полків, провіантмейстера про втечу солдат з військової служби; про особовий склад та кількість коней; про інфекційні захворювання; про витрати грошей на купівлю провіанту і фуражу; про пересувні магазини”, червень 1765 р., 25 арк.

ЦДІАК України. Ф. 246 “Військово-похідна канцелярія генерал-фельдмаршала П. О. Рум’янцева”, оп. 1, спр. 25 “Рапорти і відомості командирів полків та офіцерів про комплектування полків, переведення в інші полки, присвоєння чинів, звільнення; про забезпечення обмундируванням та квартирами полків; про видачу паспортів; про зведення і ремонт форпостів на р. Дніпро; про кількість волів та упряжі в піхотних полках”, вересень 1765 р., 91 арк.

Цибульник В. В., Рожен Л. М., Веденєєв Д. В. Нариси з історії розвідки суб’єктів державотворення на теренах України / Заг. ред. П. Д. Морозова. Київ, 2011.

Шейхумеров А. А. Армия Крымского ханства: организация и тактика (XV–XVIII вв.). Казань – Симферополь, 2019.

REFERENCES

Andryeyeva S. S. (2011), “Zhurnal podorozhi do Krymu konsula Oleksandra Nikiforova 1763 r. yak dzherelo do vyvchennya istoriyi Novoyi Zaporoz’koyi Sichi”, in *Humanitarnyy zhurnal*, No. 3–4, pp. 175–179. (In Ukrainian).

Andrievskiy A. A. (1886), *Materialy dlya istorii yuzhnorusskogo kraya XVIII stoletiya (1715–1778), izvlechennyye iz starykh del Kiyevskogo gubernskogo arkhiva*, Odessa. (In Russian).

Arkhiv Kosha Novoyi Zaporoz’koyi Sichi. Opys sprav. 1713–1776 (1994), Compl. by L. Z. Histsova and L. Ya. Demchenko, 2nd ed., Nauk. dumka, Kyiv. (In Ukrainian).

Blok M. (1986), *Apologiya istorii ili remeslo istorika*, 2nd ed., Nauka, Moscow. (In Russian).

Gayvoronskiy A. (2003), *Sozvezdiye Gerayev. Kratkiye biografii krymskikh khanov, Dolya*, Simferopol. (In Russian).

Gribovskiy V. V. (2017), “Yakov Rudzevich na sluzhbe Krymskomu khanstvu”, *Srednevekovyye tyurko-tatarskiye gosudarstva*, No. 9, pp. 65–77. (In Russian).

Deyvis N. (2008), *Bozhe ihryshche: istoriya Pol’shchi*, Transl. from English by Petro Tarashchuk, Osnovy, Kyiv. (In Ukrainian).

“Diplomaticeskaya perepiska prusskikh poslannikov pri russkom dvore” (1878), in *Sbornik Imperatorskogo Russkogo istoricheskogo obshchestva*, Saint Petersburg, Vol. 22, pp. 373–374. (In Russian).

“Zhurnal nakhodyashchegosya pri Kiyevskoy gubernskoy kantselyarii dlya posylok v chuzhiye kraya poruchika Klimovskogo, derzhannyy vo vremya posylki ego v Krym k khanu Selim-Gireyu” (1887), in *Sbornik Imperatorskogo Russkogo istoricheskogo obshchestva*, Saint Petersburg, Vol. 57, pp. 481–484. (In Russian).

Zashkil’niak L. and Krykun M. (2002), *Istoriya Pol’shchi*, L’vivs’kyu natsional’nyy universytet imeni Ivana Franka, Lviv. (In Ukrainian).

Koval's'kyi M. (1993), "Problemy dzhereloznavstva istoriyi ukrayins'koho kozatstva", in *Ukrayins'ke kozatstvo: vytoky, evolyutsiya, spadshchyna*, Issue 1, Kyiv, pp. 12–34. (In Ukrainian).

Na varti Bat'kivshchyny: bezpekovyy vymir ukrayins'koho derzhavotvorenniya druhoi tretyni XVIII st. (2016), Yu. V. Bondar and I. M. Myshchak (eds), Prometey, Kyiv. (In Ukrainian).

Nosov B. V. (2004), *Ustanovleniye russkogo gospodstva v Rechi Pospolitoi. 1756–1768*, Indrik, Moscow. (In Russian).

Peysonel' Sh.-K. (2013), "Zapiska o sostoyanii grazhdanskom, politicheskom i voyennom Maloy Tatarii", in Peysonel' Sh.-K., *Zapiska o Maloy Tatarii*, Transl. from French by V. Kh. Lotoshnikova, Preface, notes and comments by V. V. Gribovskiy, 2nd ed., Kyiv, pp. 18–72. (In Russian).

Petro Kalnyshevs'kyi ta yoho doba. Dokumenty ta materialy (2009), Compl. by Hrybovs'kyi V. V., Mil'chev V. I. and Synyak I. L., Kyiv. (In Ukrainian).

Ponomar'ov O. M. (2017), "Vid pershoi publikatsiyi – do arkheohrafichnoho vidtvorenniya raportu Kosha Novoyi Zaporoz'koyi Sichi heneral-hubernatoru Malorosiyi, prezydentu Malorosiyi's'koyi kolehiyi, hrafu P. O. Rum'yantsevu (1765 r.)", *Arkhivy Ukrayiny*, No. 3–4, pp. 193–208. (In Ukrainian).

Ponomar'ov O. M. (2018a), "Do istoriyi budivnytstva fortetsi Svyatoyi Yelysavety", *Arkhivy Ukrayiny*, No. 2–3, pp. 203–211. (In Ukrainian).

Ponomar'ov O. M. (2018b), "Dokumenty shchodo obstoyuvannya Koshem terytoriyi Vol'noshey Viys'ka Zaporoz'koho u 1763–1765 rokakh", *Arkhivy Ukrayiny*, No. 5–6, pp. 171–195. (In Ukrainian).

Ryabinin-Sklyarevs'kyi OI. (2000), "Zaporoz'ki zakoloty ta keruyucha verstva Kosha XVIII stolittya", in Malinova N. L. and Sapozhnikov I. G., *A. A. Ryabinin-Sklyarevskiy: materialy k biografii*, "Elton-2"–"Hratak", Odessa and Kyiv, pp. 83–178. (In Ukrainian).

Skalkovskiy A. (1844), "Novyy dokument dlya istorii Odessy", in *Odesskiy vestnik*, August 23. (In Russian).

Smirnov V. D. (1889), "Krymskoye khanstvo pod verkhovenstvom Ottomanskoj Porty v XVIII st.", in *Zapiski imperatorskogo Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, Vol. 15, Part I, Odessa, pp. 152–403. (In Russian).

Solovy'ev S. M. (1965), *Istoriya Rossii s drevneyshikh vremen*, Book XII, Vol. 24, Izdatel'stvo sotsial'no-ekonomicheskoy literatury, Moscow. (In Russian).

Khaydarly D. I. (2003–2004), "Moldaviya i Krymskoye khanstvo (1718–1774 gg.)", in *Stratum plus*, No. 6, pp. 244–319. (In Russian).

Khalim Giray-sultan (2008), *Rozovyy kust khanov, ili Istoriya Kryma*, Dolya, Simferopol. (In Russian).

Tsentrал'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m. Kyyiv [Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv], Fund 59: Kyyivs'ka huberns'ka kantselyariya, m. Kyyiv, m. Kyiv, Inventory 1, File 3996: Delo o popytkakh krymskogo khana Krym-Gireya zaklyuchit' soyuz s Zaporozhskim Voyskom, August 1762 – March 1764, 17 sheets. (In Russian).

Tsentrал'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m. Kyyiv [Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv], Fund 59: Kyyivs'ka huberns'ka kantselyariya, m. Kyyiv, Inventory 1, File 4654: "Doklady i relyatsii kiyevskogo general-gubernatora Glebova i Voyeykova, ober-komendanta El'chaninova, sovetnika Veselitskogo i dr. o podgotovke Turtsii k voyne protiv Rossii, o perekochevke tatar iz Kubanskoy stepi na r. Dnepr, o stolknovenii tatar s zaporozhskimi kazakami i dr.", September 1765 – August 1766, 108 sheets. (In Russian).

Tsentrал'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m. Kyyiv [Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv], Fund 229: Arkhiv Kosha Novoyi Zaporoz'koyi Sichi, Inventory 1, File 78: O sekretakh Kosha Zaporozhskogo, January 4, 1759 – July 4, 1760, 219 sheets. (In Russian).

Tsentrал'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m. Kyyiv [Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv], Fund 229: Arkhiv Kosha Novoyi Zaporoz'koyi Sichi, Inventory 1, File 120: Po sekretam Voyska Zaporozhskogo, July 5 – August 8, 1762, 202 sheets. (In Russian).

Tsentrал'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m. Kyyiv [Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv], Fund 229: Arkhiv Kosha Novoyi Zaporoz'koyi Sichi, Inventory 1, File 121: Po sekretam Voyska Zaporozhskogo, August 25 – December 29, 1762, 90 sheets. (In Russian).

Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m. Kyiv [Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv], Fund 229: Arkhiv Kosha Novoyi Zaporoz'koyi Sichi, Inventory 1, File 175: Tretia deputatsiya k dvoru eya imperatorskogo velichestva o zemlyakh zaporozhskikh, July 28, 1764 – November 19, 1766, 294 sheets. (In Russian).

Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m. Kyiv [Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv], Fund 229: Arkhiv Kosha Novoyi Zaporoz'koyi Sichi, Inventory 1, File 186: O chume, poyavivsheysya v Krymu i drugikh pogranichnykh s Zaporozh'yem mestakh, May 28 – November 1765, 143 sheets. (In Russian).

Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m. Kyiv [Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv], Fund 246: Viys'kovo-pokhidna kantselyariya heneral-fel'dmarshala P. O. Rum'yantseva, Inventory 1, File 23: Raporty heneraliv, komandyriv polkiv, proviantmeystera pro vtechu soldat z viys'kovoyi sluzhby; pro osobovyy sklad ta kil'kist' koney; pro infektsiyni zakhvoryuvannya; pro vytraty hroshey na kupivlyu proviantu i furazhu; pro peresuvni mahazyny, June 1765, 25 sheets. (In Russian).

Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m. Kyiv [Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv], Fund 246: Viys'kovo-pokhidna kantselyariya heneral-fel'dmarshala P. O. Rum'yantseva, Inventory 1, File 25: Raporty i vidomosti komandyriv polkiv ta ofitseriv pro komplektuvannya polkiv, perevedennya v inshi polky, prysvoyennya chyniv, zvil'nennya; pro zabezpechennya obmundyruvannyam ta kvartyramy polkiv; pro vydachu pasportiv; pro zvedennya i remont forpostiv na r. Dnipro; pro kil'kist' voliv ta upryazhi v pikhotnykh polkakh, September 1765, 91 sheets. (In Russian).

Tsybul'nyk V. V., Rozhen L. M. and Vyedyenyeyev D. V. (2011), *Narysy z istoriyi rozvidky sub'yektiv derzhavotvorennya na terenakh Ukrayiny*, Presa Ukrayiny, Kyiv. (In Ukrainian).

Sheykhumerov A. A. (2019), *Armiya Krymskogo khanstva: organizatsiya i taktika (XV–XVIII vv.)*, Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, Kazan and Simferopol. (In Russian).

О. М. Пономарьов

Донесення запорозької розвідки про виїзд кримського хана Селім-Гірея III до Стамбула навесні – влітку 1765 року

У статті вказується на важливість роботи запорозької розвідки, зокрема і на верифікацію здобутої запорожцями інформації. Показано роль розвідувальної та агентурної мережі Коша; розкрито методи козацької розвідки та спосіб передачі зібраних даних. Подано ретроспективу відносин Росії із Запорожжям і Кримом, включно з аспектом діяльності російського консула в Криму О. Ф. Никифорова та існуванням “польського питання”.

З'ясовано причини відвідин кримським ханом Селім-Гіреєм Стамбула, серед яких були відомості про стан фортеці Святої Єлисавети. На основі недрукованих документів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК України) проаналізовано зібрану запорожцями інформацію щодо маршруту пересування кримського хана, чисельності його почту та мети поїздки. Вказано на риси характеру та спосіб правління Селім-Гірея в порівнянні з попереднім ханом. Показано роль запорожців-розвідників у здобуванні цінної інформації, які вперше повідомили про зведення турками фортеці Єні-Дунья.

Ключові слова: верифікація, джерела, запорозька розвідка, донесення, рапорт Коша, кримський хан Селім-Гірей III, фортеця Святої Єлисавети, фортеця Єні-Дунья

Стаття надійшла до редакції 1.06.2021